

Mida osutavad loodus- ja viljelusnimed

Marja Kallasmaa

eesti keele instituudi vanemteadur

Kohanimesid on kombeks jagada loodus- ja kultuurnimedeks. Loodusnimed on geograafiliste objektide, nagu mäed, mered, jõed, järved, metsad jne nimed. Kultuurnimed jagatakse tavaliselt kolme harru:

- 1) asustusnimed (linnade, külade, talude nimed),
- 2) viljelusnimed (põldude, heina- ja karjamaade nimed),
- 3) artefaktide nimed.

Viimased on niisuguste tehisobjektide nimed, mida asustusobjektidena pole vaadeldud, nagu aiad (tarad), tiigid, küünid, tammid, veskid jne.

Kuidas nimi tekib

Tavaliselt huvitab inimesi kohanimeelementidena esinevate sõnade tähendus. Igaüks on märganud, et kohanimedes tuleb ette sõnu, mille tähendust me nimekasutajaina ei tunne. Seegi on üks toponüümika ehk kohanimeteaduse uurimisvaldkondi.

Keeleteadlased eristavad mingi nime puhul kaht liiki tähendusi. Kui kohanimel on mingis keeles individualiseeriv funktsioon (vastandina üldnimele, millel on klassifitseeriv funktsioon), siis see ongi nime onomastiline tähendus. Lihtsustatult: kohanime onomastiline tähendus on objekt, millele nimi kuulub.

Teine, nimeelementide algupärane tähendus, on nime etümoloogiline tähendus. On üldiselt omaks võetud, et kõigil rahvapärastel kohanimedel on nimeandmise hetkel olnud etümoloogiline tähendus, nimeandmise hetkel kohanimi kirjeldab objekti. Siiski, mida enam nimeteadus välja kujuneb, seda vähem tegelevad uurijad etümoloogiatega.

Onomastika ehk nimeteaduse tekkimise ja kujunemise ajal oli keeleteaduseski valitsev evolutsionistlik paradigma: mis millestki alguse on saanud, kuidas kohanimi on üldnimest ehk apellatiivist

kujunenud, missugune apellatiiv on nime aluseks olnud, seega etümooloogiline lähenemine. Lähtuti uusaegse nimeteaduse põhiprintsiipidest, et iga pärisnimi on tekkinud üldnimest ja *nomen est omen*, st pärisnimi on tekkehetkel alati motiveeritud.

Need põhiseisukohad sõnastas juba saksa filosoof G. W. Leibniz. Kõik pärisnimed on olnud alguses üldnimed. Esimesed kohanimed olevat tekkinud nii, et kunagised kütid ja korilased käisid mõnedes saagikamates kohtades tihedamini ja olid omavahelises kõnes sunnitud neid kohti kirjeldama. Neist kirjeldustest kujunesid lühenemise teel sagedasel kasutamisel kohanimed. Seda nn lühenemisteooriat on kritiseerinud just filosoofid.

Tänapäeva nimeteaduse seisukoht on siiski selline, et vähemalt praegusel ajal eksisteerivad kohanimed on valdavas enamikus moodustatud nimemallide järgi just pärisnimeks. St keeles esinevad teatud nimemoodustusreeglid, mille laps omandab koos emakeelega. Oskus moodustada keelises suhtluses hästi toimivaid märke eeldab, et selles sisemises grammatikas, mille järgi võime väljendada oma mõtteid keelisel, on ka nimemoodustust sisaldav seadustik. Siia kuuluvad need süntaktilised, morfoloogilised, semantilised ja leksikaalsed jooned, mis on just kohanimede tüüpilised.

Eesti keeles tüüpiline nimemall on järgmine: K1Nom/Gen + K2Nom/Gen. See tähendab, et tavaline kohanimi koosneb kahest käändsõnast K – täiendist ja liigisõnast –, mis võivad olla nimetavas või omastavas, näiteks Lääne-Nigula *Aavjõgi*, *Naislaan*, *Niidialune*, *Pudrumägi*, Ridala *Niidirand*, *Pikkloim*, Martna *Nasvanukk*, *Sõeruwäli*; Lääne-Nigula *Pikaliiva* (mägi), Martna *Niidimäe*. Võib ka nii olla, et üks komponent on nimetavas, teine omastavas või vastupidi.

Loodus- ja viljelusnimede puhul on ka üsna tavaline, et liitub kolmas komponent K3Nom: Lääne-Nigula *Jõeväljajõgi*, Martna *Ernepõllumägi*, Kullamaa *Põlluloiguküin*, Märjamaa *Allikaniidimägi*. Esineb veelgi kombinatsioone, kuid siin toodud on tüüpilised.

Kust läheb piir nime ja üldnime vahel?

Kui me tegeleme loodus- ja viljelusnimedega, siis tekib sageli küsimus nime piirist – kus lõpeb üldnimeline sõnaühend ja algab kohanimi. Näiteks, kas *Veskimägi* on pärisnimi, kui mäel tõesti on veski, või saab *Veskimägi* pärisnimeks alles siis, kui mäe otsas enam veskit pole, kuid

mäge kutsutakse *Veskimäeks* edasi. Nimeuurijad on olnud kahetisel seisukohal, kuid näib, et tänapäeval on rohkem levinud seisukoht, et *Veskimägi* on kohanimi igal juhul, kui seda väljendit antud objekti kohta nime funktsioonis kasutatakse. Pealegi, liitnimena esinev sõnaühend (liitsõna) sellisel kujul tavaliselt üldnimelises sõnavaras ei esine.

Teine küsimus nime piirist tekib loodus- ja viljelusnimede puhul seoses talunimedega. Oletame, et meil on ühetükne talu, *Jaani* nimeks ja sel on siis *Jaani põld*, *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa* jne. Kas sel juhul *Jaani põld*, *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa* on pärisnimed? Pole kahtlust, et talunimi *Jaani* on kohanimi, aga liigisõnad *põld*, *heinamaa*, *karjamaa*? Mina pooldan seisukohta, et *Jaani põld*, *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa* on täies tükis kohanimed.

Niisuguste nimede puhul on võimalikud kaks tekketeed. Esiteks, XIX sajandil toimunud talumaade kruntimisel talitati Eestis mitut moodi. Näiteks Saaremaal jäid sumb- ja ridakülades taluhooded paigale, mis põhjustas selle, et pärast kruntimist koosnes talu mitmest eraldi asuvast maatükist. Sise-Eestis enamasti mõõdeti maa korrapärasteks tükideks ning varasemate sumbkülade talupojad pidid krundile ehitama (küll mõisa abi ja kuluga) uued hooned. Jutte sellest, kuidas küla ära lahutati, olen kuulnud veel isegi kohanimesisid kogudes.

Krunditalud muutusid omaette üksusteks, mis olid omavahel lõdvemalt seotud. Kuna Eesti talud polnud suured, siis piisas oma talu maadest rääkimisel enamasti üldnimede kasutamisest (*põld*, *heinamaa*, *karjamaa*). Naabertalu samadest objektidest rääkides lisati liigisõnale täiendiks selle talu nimi.

Nimemoodustusviis, kus mingile liigisõnale (geograafilisele või nomenklatuuriterminile) lisatakse täiendsõna, on väga vana. Mõtlen nimelt, et *põld*, *heinamaa*, *karjamaa* jne võivad ühe talu perele olla terminnimed *Põld*, *Heinamaa*, *Karjamaa* (terminnime mõistest tuleb lähemalt juttu allpool). Klassifitseeriv ja individualiseeriv langevad siis kokku ühte sõnna. Ühe talu piires sellest enamasti piisab. Kui tegemist on külaga, jääb terminist väheks ja lisatakse täiend, milleks väga sageli on vastava talu nimi. Kas pidada seda pärisnimele lisatud nn hargtäiendiks või käsitleda terminnimesid nüüd uue kohanime liigisõnana, on traditsiooni ja otstarbekuse küsimus.

Tegelikult on asi veel veidi keerulisem. Näiteks Tõstamaalt on registreeritud heinamaa nimega *Pints*, mis on tõenäoliselt mugand isikunimest *Benedictus*. Tegemist on haruldase juhtumiga, kus isiku-

nimi on omandanud terminnime vormi. Kuna heinamaal asusid mitme talu tükid, siis kutsuti neid vastavalt talunimedele järgi *Uueantsu Pints*, *Mardi Pints* jne, hiljem käsitati pärisnime *Pints* juba klassifitseeriva terminina ja nimed said kuju *Uueantsu pints*, *Mardi pints*.

Üldiselt on selge, et kohanime täiendosa võib väga hästi olla teine nimi. Viimati esitatud näites on ka kohanime teine komponent pärisnimi. Soome ainestiku alusel on Eero Kiviniemi arvestanud, et umbes pool kõigist kohanimedest sisaldab teist nime või selle osa. Põhimõtte on see, et nimi peab koha identifitseerima, mitte klassifitseerima. Külaühiskonnas talunimi täiendina just seda tegi.

Eestis selliseid arvutusi, kui paljud kohanimed sisaldavad teist kohanime või selle osa, seni tehtud ei ole. Esialgu ei olegi see võimalik Eesti kohanimede vähese läbiuurituse tõttu ja oluliselt ka seetõttu, et eesti keeles langeb paljude sõnade puhul nominatiivi ja genitiivi vorm kokku. Liitnimedes ei ole seetõttu sageli võimalik kindlaks teha, kas täiendsõna on nominatiivne apellatiiv või omastavaline apellatiiv või teine nimi (genitiivsed küla- ja talunimed on tihtiigi loodusunimedede osad).

Jaani heinamaa seletamisel on võimalik lähtuda ka talunimest. On *Jaani* talu ja tema heinamaast, karjamaast, põllust rääkides lisatakse talunimele liigisõna ning saadakse vastavalt *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa*, *Jaani põld*. Ka seesugune nimemoodustusviis on keeles kaua olemas olnud ning võib tulutult teoretiseerida selle üle, kumb on vanem.

Ma ise arvan, et esimene moodus (liigisõnale lisatakse täiendsõna) on põhimõtteliselt vanem, aga tänapäeva *Jaani heinamaa* tüüpi kohanimed võivad küll olla moodustatud teise printsiibi järgi. Igatahes võib öelda, et talude kruntimine tõi kaasa suure muutuse just loodus- ja viljelusunimedesse. Paljud varasemad iseseisvad primaarsed loodusunimed vajasid unustusse. *Jaani heinamaa* tüüpi nimemall, mis vähesel määral ennegi olemas oli, hakkas vohama alates XIX sajandi keskpaigast ja just seda tüüpi nimesid esindab suures osas ka eesti keele instituudi kohanimetekartoteek.

Vanade loodus- ja viljelusunimedele vähesust meie kartoteegis on soodustanud ka see, et nimeteaduses tegeldi kaua aega vaid etimoloogiliselt läbipaistmatute nimedega, mikrotoponüümide ehk pisikohanimedele enamik on aga läbipaistvad, st me taipame kohe, missugustest sõnadest nimi koosneb.

Nimi on termin

Eespool mainisin terminnimesid. Terminnimi on niisugune kohanimi, kus objekti liiki märkiv sõna ise ongi nimi. Neid on kolme liiki.

1. Geograafiline termin funktsioneerib mingil kitsal alal kohanime-na, nime aluseks oleva üldnime ennistähendus vastab üldjoontes denotaadile (objektile, mida ta tähistab): Noarootsi *Rand* (heinamaa), *Silmad* (veekogud Noarootsi poolsaare ja mandri vahel), Lääne-Nigula *Lepik* (heinamaamets), Lääne-Nigula, Martna, Kullamaa, Märjamaa, Lihula, Hanila, Varbla *Palu ~ Palo* (heinamaa), Ridala *Nina* (neem) jne.
2. Nime aluseks on geograafiline termin, mis ei vasta tähenduse poolest denotaadile: Lääne-Nigula *Paes* (karjamaa), Kirbla *Meri* (heinamaa), Karuse *Tammik* (põld), Varbla *Lõpp* (loik).
3. Nime aluseks olev üldnimi on murdest kadunud või kadumas: Lääne-Nigula *Laks* (heinamaa), vrd Martna *laks* 'veeloik'; Märjamaa *Oit* (heinamaa), üldnimi *oit* 'veeloik' on registreeritud ainult läänemurde kaguosast (Pärnu-Jaagupi, Tori); Kirbla *Ahl* (karjamaa), vrd Jämaja, Käina *ahl* 'veeloik'; Varbla *Satt* (heinamaa), vrd Lüganuse *satt* 'suurema metsa all kasvav võsastik, rüdi, võsu'; Tõstamaa *Pass* (heinamaa), vrd Karuse *Altpass* (madal, vesine heinamaa), Vändra *pass* 'madal koht jões', soome *passi* 'väike järvi, lomp' jne.

Mõnel puhul pole päris täpset vastet murretest registreeritudki, nagu näiteks Vigala *Võhastik*. Kohanimele *Vitsik* aluseks olev tuletis haakub otse tähendusega 'vits' + kollektiivsufiks *-ik*, vrd läänemurdest registreeritud üldnimi *vitsik* 'võikarp', aga siiski Lääne-, Pärnumaal, Mulgi murdes ja Põlvas, Rāpinas *vitsik* 'võsa(stik)'.

Inimene liigendab keele abil maastikku

Enamasti on nii, et juhul, kui üldnime levik on tänapäeval kitsam kui häälikuliselt sama kohanimeelemendi levik, võib arvata, et üldnime levila on kokku tõmbunud, üldnimi on murdest või keelest kadumas. Kui aga üldnime levila on tänapäeval laiem kui sama kohanimeelemendi levila, võib arvata, et üldnimi on viimasel ajal oma levikut laiendanud. Kui aga kogu Eestis levinud üldnimi esineb kohanimeelemendina ainult mingil piiritletud alal, siis võib oletada seal ka eriarenduid nimetasandil või keeleväliste tegurite mõju.

Eesti keeleala ja territooriumi väiksuse tõttu on neid printsiipe siiski tegelikult üsna raske kohaldada. Nii pole seni pakutud seletust sellele, miks kohanimekomponendi *-kesa* levik piirdub Kesk-Eestiga, miks Kesk-Eestis on *-kink*, *-kingu* ja Kirde-Eestis *-küngas*, *-künka*. Kohanimeuurija ja keeleajaloolane Valdek Pall on maininud, et need nimekomponentide levilad pole seostatavad vastavate üldnimede levilatega, praeguse teadmise juures ei osata ka osutada mingile keelevälisele seigale.

Üldiselt käibib arvamus, et igal kohal on oma nimi. Tegelikuses see sageli nii ei ole. Tavaliselt seletatakse siis, et vanasti oli, nüüd enam mitte. Tuleb siiski silmas pidada, et loomulik kohanimistu oleneb eeskätt inimese suhtlustarbest ja alles seejärel maastikust. Kuigi maastiku omapäragi on oluline, näiteks vastavate nimeobjektide olemasolu või puudumine (*-laht*, *-kari* 'kivine madalik', *-kare* 'rohune madalik, rohumaa', *-nasv* 'liivane madalik, liivane maasäär meres' pärinevad mereäärsetest kihelkondadest), siiski on inimene see, kes liigendab maastikku keele abil.

Kui suhtlustarve väheneb, kaovad ka vähem tähtsate või tähtsusetuiks jäänud kohtade nimed. Üheks suureks loodus- ja viljelusnimede hävitajaks tuleb pidada talumaade kruntimist, mis algas XIX sajandi keskpaiku.

Tüüpiline kohanimi koosneb täiendist ja liigisõnast. Kohanime liigisõnad on huvitavad selle poolest, et näitavad ära, mis on inimesele kõige tähtsam olnud. On tehtud veidi loendusi ja on selgunud, et nii lausikul ja soisel Lääne-Eesti alal kui ka Eesti mõistes mägisel Võrumaal ja üldse kogu Eestis on kohanimede liigisõnana esikohal *mägi*. Valdek Palli 20 kihelkonna valimis, kuhu kuuluvad Haljala, Viru-Nigula, Mustjala, Karja, Emmaste, Pühalepa, Reigi, Tõstamaa, Varbla, Viru-Jaagupi, Hageri, Nissi, Suure-Jaani, Pilistvere, Halliste, Karksi, Puhja, Nõo, Rõuge, Räpina, on 4 erandit: *mägi* on Mustjalas 3., Emmastes 8., Reigis 3., Pilistveres 2. kohal.

Valdek Palli valimis on järelkomponendid sageduse järgi reastunud järgmiselt: 1. *-mägi*, *-mäe*, 2. *-mets*, *-metsa*, 3. *-soo*, 4. *-põld*, *-põllu*, 5. *-oja*, 6. *-jõgi*, *-jõe*. Olen teinud samasuguse loendi ka läänemurde loodus- ja viljelusnimede kohta, siingi on esimesel kohal *mägi*, järgnevad *heinamaa*, *põld*, *mets*, *maa*, *kivi* ja alles seitsmes on *soo*.

Näiteks Võrumaal on Valdek Palli arutuste kohaselt *soo* teisel kohal, ometi on Lääne-Eesti soisem. Valdek Pall on seletanud nähtust

nii, et Võrumaal on maastik rohkem liigendatud, sisaldades arvukalt väikesi soid, seevastu Lääne- ja Kesk-Eesti suured soolad on väiksema liigendatusega. Saaremaal on järjestus *mägi, põld, maa, soo, niit, kivi, alune*. Esikomponendina ei ületa *mägi* tavaliselt 10%. Valdek Palli esialgsete arvutuste kohaselt katavad pingerea paarkümmend esimest järelkomponenti 80% valitud nimekorpusest.

Niisugused liigisõnade pingeread osutavad meile eeskätt, mis on olnud nimeandjale ja nimekasutajale maastikul majanduslikult ning kultuuriliselt tähtis, mis vähem tähtis. Kohanimekomponendid peegeldavad eesti talupoja maailmanägemist ja väärtushinnanguid.